Dicle İlahiyat Dergisi

مجلة كلية الإلهيات بجامعة دجلة

CİLT: XXI, SAYI:1 2019

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ • CİLT: XXI • SAYI: 2019/1 • SS. 22-39.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

MUHAMMED SÛRESİ 4. ÂYETİNE DAİR YAPILAN YORUMLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Haşim Özdaş**

Öz

Esr kökünden türeyen kelimeler, Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde tekil (أسير), üç yerde çoğul (أُسَارَى - أَسْرَى) ve bir yerde de fiil kalıbıyla (تَأْسِرُونَ) toplamda 5 defa geçmektedir. Esir sözcüğüyle olmasa da Muhammed sûresi 4. âyette savaş esirlerinin hukukuna dair hükümler yer almaktadır. Söz konusu bu âyet hakkında birbiriyle çelişen birçok yoruma yer verilmektedir. Şöyle ki; İbn Abbas'tan âyetin mensûh, nâsih veya muhkem olduğuyla ilgili farklı rivayetler nakledilmiştir. Dahhâk'ın bu âyet için hem mensûh hem de nâsih dediği kaydedilmiştir. Bu çalışmada Muhammed sûresi 4. âyetin nüzul zamanına ve ilgili âyetin Kur'ân-ı Kerîm'deki diğer âyetlerle nesih ilişkisine değinerek âyetin savaş esirleri hukukuna getirdiği düzenlemeler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Muhammed Sûresi, Savaş Esirleri, Esirlerin Öldürülmesi, Esirlerin Köleleştirilmesi.

AN EVALUATION ON INTERPRETATIONS MADE ABOUT AL MUHAMMAD 4

Abstract

The words derived from the root "esr", are mentioned 5 times in Holy Qur'an: in one place it is a singular noun (أسير), and in three places it is plural (أُسَارَى - أَسْرَى) and in one place it is in verb structure (تَأْسِرُونَ). If not with the word for captives, there are judgements about law of war captives in Surah al Muhammad 4. There are many conflicting comments regarding the verse in question. For instance, different narrations were reported from Ibn Abbas that the verse was abrogated, nashih or muhkam. It was reported that Dahhâq said this verse was both abrogated and nashih. In this study, the revelation time of Surah al Muhammad 4, nullifying relation of the verse with other verses in Holy Qur'an will be mentioned; and the arrangements that the verse brings for war captives will be emphasized.

* Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından SDK-2018-6838 No'lu proje çalışması kapsamında desteklen *Kur'ân Âyetleri Işığında Savaş Esirlerinin Durumu* adlı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı / Dr. Lecturer, Van Yuzuncu Yıl University Faculty of Theology, Department of Tafsīr, Van/Turkey, hasimozdas@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4621-435X

Keywords: Tafsîr, Surah al-Muhammad, War Captives, Execution of Captives, Enslaving the Captives

Giriş

Esîr (أسير) kelimesi, "hapsetmek, tutmak"[1] ve "iple sıkıca bağlamak" anlamlarındaki *esr* (أسْر) kökünden türemiştir.[2] Esir kelimesinin çoğulu أُسَرَاء, أَسارَى, أُسَارَى ve أَسْرَى kalıplarında gelmektedir.[3] Bunlardan sadece أُسَارَى ve أَسْرَى kalıpları Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaktadır.[4] Terim olarak ise esîr, "savaşta diri olarak ele geçirilen erkek savaşçılar"[5] şeklinde tarif edilmiştir. *Esîr* kelimesine dair birçok tanıma yer veren Abdullatif Âmir,[6] "iki topluluk arasında savaşa yol açabilecek bir düşmanlık sebebiyle savaşçı olsun veya olmasın taraflardan birinin eline geçen kişi" şeklindeki tanımı daha kapsayıcı bulmuştur.[7] Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemekle birlikte lügat anlamı, *bir şeyi zorla bir şehirden diğerine götürmek* olan seby/سَبي kelimesi,[8] kadın ve çocuk esirler anlamında kullanılmıştır.[9] Ayrıca erkeklerin gönlünü çeldikleri[10] veya kendilerine sahip olunduğu için seby sözcüğünün kadın esirlere özel olarak kullanıldığı belirtilmiştir.[11]

Esr kökünden türeyen kelimeler, Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde tekil,[12] üç yerde çoğul[13] ve bir yerde de fiil kalıbıyla[14] toplamda 5 defa geçmektedir. Esir sözcüğüyle olmasa da Muhammed sûresi 4. âyette zikredilen فَشُدُّوا الْوَثَاقَ ile Tevbe sûresi 5. âyette geçen

[1] Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, "e-s-r", *Mu'cemu mekâyîsi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn, Darü'l-Fikr, Beyrut 1399/1979, c. 1, s. 107; İbn Manzûr, "e-s-r", *Lisânü'l-Arab*, Darü'l-Maârif, Kahire ts., c. 2, s. 77-78.
[2] Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, "e-s-r", *Kitâbü'l-'Ayn müretteben ala hurûfi'l-mu'cem*, thk. Abdülhamid Hindâvi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, c. 1, s. 68.
[3] İbn Manzûr, "e-s-r", c. 2, s. s. 78.
[4] el-Bakara 2/ 85; el-Enfâl 8/67, 70.
[5] Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilayât ed-diniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî, Dâru İbn Küteybe, Kuveyt 1989, s. 166; Ebû Ya'la Muhammed b. el-Huseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sültâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fâkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, s. 141; İbn Cemâa Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim el-Hamevî, *Tahrîrü'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm*, thk. Fuad Abdulmun'im Ahmed, Riasetü'l-Mehakimi'ş-Şer'iyye ve'ş-Şüûni'd-Diniyye, Katar 1985, s. 191; Vehbe ez-Zuhaylî, *Âsârü'l-harbi fi'l-fikhi'l-İslâmî dirâse mükarine*i Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1998, s. 417. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 127.
[6] Abdullatif Âmir, *Ahkâmü'l-esrâ ve's-sebâyâ fi'l-hürûbi'l-İslâmiyye,* Dârü'l-Kitâbi'l-Misrî -Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Kahire-Beyrut 1986, s. 84.
[7] Âmir, *Ahkâmü'l-Esrâ*, s. 88.
[8] İbn Fâris, "s-b-y", c. 3, s. 130.
[9] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 171; Ebû Ya'la, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 143; Zuhaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 417.
[10] Ferâhîdî, "s-b-y", c. 2, s. 214.
[11] İbn Manzûr, "s-b-y", c. 2, s. 1932-1933.
[12] el-İnsân 76/8.
[13] el-Bakara 2/85; el-Enfâl 8/67, 70.
[14] el-Ahzâb 33/26.

وَخُذُوهُمْ ifadeleriyle savaş esirlerine işaret edilmektedir.[15] İnsan sûresi 28. âyette geçen أَسْر sözcüğü ise savaş esirleriyle bir ilgisi olmayıp insanın eklem, bağ ve dokuları[16] anlamında kullanılmıştır. Muhammed ile Enfâl sûrelerinde zikredilen âyetler, doğrudan savaş esirlerinin hukukunu konu edinmekte, diğer âyetler ise esarete değinmekle birlikte, onların akıbeti hususunda bir hüküm ihtiva etmemektedir.

Muhammed sûresi 4. âyetin, Bedir Gazvesi'nden önce mi sonra mı nazil olduğunu tespit etmek, savaş esirlerinin hukuku açısından önem arz etmektedir. Çünkü bu, Enfâl sûresi 67-68. âyetlerini daha sağlıklı anlamamıza katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada Muhammed sûresi 4. âyetin nüzul zamanına ve ilgili âyetin Kur'ân-ı Kerîm'deki diğer âyetlerle nesih ilişkisine değinerek âyetin savaş esirleri hukukuna getirdiği düzenlemeler üzerinde durulacaktır.

1. Muhammed Sûresi 4. Âyetin Nüzûl Zamanı ve Diğer Âyetler ile Nesih İlişkisi

1.1. Nüzul Zamanı

Müfessirlerin yaygın kanaatine göre Muhammed sûresi Medenî'dir. Nitekim İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) yapılan bir nakle göre Muhammed sûresi Medine'de nazil olmuştur.[17] Kendisinden nakledilen başka bir rivayete göre ise sûre Medenî olmakla birlikte 13. âyeti Mekke'de nazil olmuştur.[18] Ayrıca Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760) kanalıyla İbn Abbas'tan yapılan diğer bir nakle göre Muhammed sûresi 4. âyeti, Bedir Gazvesi'nden uzun bir zaman sonra nazil olmuştur.[19]

Ebü'l-A'lâ Mevdûdî'ye göre (ö. 1979) sûre, hicretten sonra savaşa izin verildiği, ancak henüz fiili olarak savaşın başlanmadığı bir dönemde nazil olmuştur.[20] Mevdûdî, bu görüşünü şöyle açıklamıştır: فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا ifadesi, henüz iki taraf arasında bir karşılaşmanın olmadığına ve böyle bir karşılaşma anında nasıl hareket edileceğine işaret etmektedir. Aynı sûrenin 20. âyetinden de anlaşılıyor ki bu sûre, Hac sûresi 39 ile Bakara

---

[15] İbn Kayyım el-Cevziyye, *Nevâsihü'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Eşref Ali el-Melbârî, el-Meclis el-İlmî İhyaü't-Türas el-İslâmî, Medine 1984, s. 359; Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Dârü'l-Menâr, Kahire 1947, c. 10, s. 198.

[16] Ferâhîdî, "e-s-r", c. 1, s. 68-69; İbn Manzûr, "e-s-r", c. 2, s. 78.

[17] Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Süleyman b. İbrahim, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1991, c. 3, s. 4; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abülmuhsin et-Türkî, Müessestü'r-Risâle, Beyrut 2006, c. 19, s. 239; Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, Merkezu Hecr li'l-Buhûsî ve'd-Dirasâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003, c. 13, s. 349.

[18] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh,* c. 3, s. 11; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. 6, s. 526.

[19] İbn Ebî Hâtim Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden ân Rasûli'l-Allah ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, Mekke 1997, c. 5, s. 1732-1733.

[20] Ebü'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayanî vd, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, c. 5, s. 363.

sûresi 190. âyetlerin inmesi üzerine nazil olmuştur.[21] Bu açıklamaya göre ilgili sûrenin 4. âyeti, Bedir Gazvesi'nden önce nazil olmuştur. Benzer görüşü, Muhammed Esed'in (ö. 1992) eserinde de görmek mümkündür.[22]

İbn Hibetullah'ın (ö. 410/1019) Dahhâk (ö. 105/723) ile Sa'îd b. Cübeyr'den (ö. 94/713 [?]) yaptığı nakillere göre sûre Medenî değil Mekkî'dir.[23] Fakat ne bir iç ne de bir dış delile dayandığı için kabul edilemez değerlendirilmesinde bulunulmuştur.[24] Diğer yandan İbn Abbas ile Katâde (ö. 117/735) dışındaki âlimlerin tamamına göre sûrenin Medenî olduğunu belirten Mâverdî (ö. 450/1058), bu hususu şöyle açıklamıştır: Çünkü her ikisine göre sûrenin 13. âyeti, Vedâ Haccı'ndan sonra Hz. Peygamber'in hüzünlü bir şekilde Kâbe'ye baktığı sırada nazil olmuştur.[25] İbn Âşûr (ö. 1973) ise bunun, İbn Abbas'ın şu sözünden neşet etmiş bir yanılgı olduğunu ifade etmiştir: "Muhammed sûresi 13. âyeti hicret esnasında Mekke yolunda Hira'ya varmadan önce nazil olmuştur."[26]

1.2. Âyetin Diğer Âyetler ile Nesih İlişkisi

Muhammed sûresi 4. âyeti, nesih çerçevesinde tartışılmış; mensûh, nâsih veya muhkem olduğu yönünde çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır:

a. Mensûh Olduğu

Birçok selef âliminden yapılan nakillere göre Muhammed sûresi 4. âyeti, mensûhtur.[27] İbn Abbas, Mücâhid (ö. 103/721), Katâde, Dahhâk, Süddî (ö. 127/745) ve İbn Cüreyc'den (ö. 150/767) Muhammed sûresi 4. âyetin mensûh olduğu görüşü nakledilmiştir. Bunu neshedenin, Tevbe sûresi 5, 36 veya Enfâl sûresi 57. âyetleri olduğu belirtilmiştir.[28]

b. Nâsih Olduğu

[21] Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân,* c. 5, s. 370.
[22] Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Oktay ile Ahmed Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 1999, c. 3, s. 1034.
[23] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 239.
[24] Esed, *Kur'ân Mesajı,* c. 3, s. 1034.
[25] Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn (Tefsîrü'l-Mâverdî)*, tlk: Seyit b. Abdülmaksûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts., c. 5, s. 290; Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîrü's-Sa'lebî)*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, c. 9, s. 32.
[26] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* c. 26, s. 71.
[27] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirasâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hecr, Kahire 2001, c. 21, s. 183-185.
[28] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 3, s. 6, 10; c. 2, s. 424-425; Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 294; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 244-245; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Şihâbüddîn İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., el-Farûkü'l-Hedîse, Kahire 2000, c. 13, s. 59; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* c. 13, s. 350-353; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Nevâsihü'l-Kur'ân,* s. 360.

İlgili âyetin mensûh olduğu görüşüne karşı Hasan-ı Basrî (ö. 110/728),[29] Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Dahhâk[30] ile Süddî'den nakledilen başka bir rivayete göre Muhammed sûresi 4. âyeti, Tevbe sûresi 5. âyetini neshetmiştir.[31] Ayrıca Ali b. Ebî Talha'nın Enfâl sûresi 67. âyeti ile ilgili olarak İbn Abbas'tan yaptığı nakilden,[32] Muhammed sûresi 4. âyetin Enfâl 67. âyetini neshettiği[33] anlaşılmaktadır. Benzer görüşü İbn Kesîr'in bu âyete yaptığı açıklamalarda da bulmak mümkündür.[34]

c. Muhkem Olduğu

Âyetin mensûh veya nâsih olduğu görüşlerine karşı Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebî Rebâh,[35] Dahhâk, Süddî,[36] İbn Cüreyc ve diğer pek çok âlimden yapılan nakillere göre Muhammed sûresi 4. âyeti muhkemdir.[37] İbn Abbas'ın da bu görüşte olduğunu gösteren bazı rivayetler nakledilmiştir.[38] Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)[39] ile Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) hocası ve döneminin Kûfe fakihi olan Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (ö. 120/738) esirin öldürülmesini uygun bulmadıklarından hareketle onların da bu görüşte olduklarını söylemek mümkündür.[40] Ayrıca Mâlik (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Evzâî (ö. 157/774), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838),[41] Taberî[42] ve Nehhâs'ın (ö. 338/950)[43] da içinde bulunduğu birçok âlime göre de âyet muhkemdir.

1.2. Muhammed Sûresi 4. Âyetine Dair Farklı Yorumlar

Âyetin nüzul zamanını ve diğer âyetler ile nesih ilişkisine değindikten sonra âyete dair tefsir kaynaklarındaki farklı yaklaşımlara yer vermeye çalışacağız.

Âyetin ilgili bölümü şöyledir:

---

[29] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, c. 2, s. 423.
[30] İbn Kayyım el-Cevziyye, *Nevâsihü'l-Kur'ân*, s. 359.
[31] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 3, s. 10-11; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 9, s. 110, c. 19, s. 245-246.
[32] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, c. 3, s. 11; Beyhâkî, *Sünenü'l-kübrâ,* c. 6, s. 526.
[33] bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam, *Kitâbü'l-emvâl,* thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Dârü'l-Hedyi'n-Nebevî - Dârü'l-Fadîle, Mansûre-Riyad 2007, c. 1, s. 229; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz ve ma fihi mine'l-feraidi ve's-sünen*, thk. Muhammed b. Salih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1997, s. 209.
[34] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm,* c. 13, s. 59.
[35] Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* c. 13, s. 352.
[36] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 10, s. 110.
[37] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 185-186; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Nevâsihü'l-Kur'ân,* 360.
[38] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 246.
[39] Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kahmavî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992, c. 5, s. 269.
[40] Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (İmlau Muhammed b. Ahmed es-Serahsî), *Şerhü's-siyeri'l-kebîr*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan, Dârul'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut: 1997, c. 3, s. 124.
[41] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 3, s. 12; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl,* c. 1, s. 198; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 246-247.
[42] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 187.
[43] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 2, s. 390, 425.

فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا...

Âyette zikredilen لَقِيتُم sözcüğünün, savaşta[44] veya savaş halinde olduğunuz kimselerle karşılaştığınız zaman anlamında olduğu belirtilmektedir.[45] Âyetin baş tarafında geçen *inkâr edenler* (الَّذِينَ كَفَرُوا) sözüyle kimlerin kastedildiği hususunda ise farklı yorumlar yapılmaktadır. İbn Abbas[46] ile İbn Cüreyc'den nakledilen rivayetlere göre bu ifadeden maksat, müşriklerdir.[47] Katâde, Mücâhid ve diğer bazı âlimlere göre ise kastedilenler, kâfirlerin tümüdür.[48]

Diğer yandan فَضَرْبَ الرِّقَابِ terkibinin aslının, فاضربوا الرقاب ضربا olduğu kaydedilmektedir.[49] Bu durumda fiil hazfedilip yerine mastar geçmiş ve mef'ul olan رِقَاب sözcüğüne izafe edilerek meramın daha kısa yolla ifade edilmesinin yanı sıra manada pekiştirme de sağlanmıştır. Bu ifade ile anlatılan ise öldürmektir. Nitekim şu örnekte olduğu gibi Araplar, ضَرَبَ الْأَمِيرُ رَقَبَةَ فُلَانٍ "Emir, falancanın boynunu vurdu" tabirini, öldürmek anlamında kullanmaktadırlar. Çünkü insanın ölümü, daha çok boynunun vurulması ile sağlanır. Bu yüzden her ne kadar boyna vurulmasa da bu tabir, öldürmek anlamında kullanılır.[50] Bu yoruma göre kelamda mecaz-ı mürsel vardır.[51] Yani "Muhafaza etmek, korumak, beklemek" anlamlarında kullanılan رقب "ra-ka-be" sözcüğünden türeyen رِقَاب sözcüğü "boyun, boynun üst tarafı veya boynun arka tarafı" kasdedilmiştir.[52] فَضَرْبَ الرِّقَابِ terkibinde geçen *darb* kelimesinin anlamıyla ilgili olarak ise iki yoruma yer verilmektedir. Birincisi, *darb*'tan maksat, savaşmaktır. İkincisi ise esir alındıktan sonra öldürmektir.[53]

Taberî'ye göre فَضَرْبَ الرِّقَابِ ifadesi, savaş halindeki kâfirlerle ilgilidir. Böyle bir düşmanla savaşta karşılaşıldığı zaman boynunun vurulması gerekir.[54] Ona göre her ne kadar Muhammed sûresi 4. âyette öldürme zikredilmemişse de Tevbe sûresi 5. âyette Müslümanlara esirleri öldürme izni verilmiştir.[55] İbn Arabî'ye (ö. 543/1148) göre de söz

[44] Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ân hakâiki ğavamidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîlfî vücûhi't-te'vîl*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcûd vd., Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998, c. 5, s. 515.
[45] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 183.
[46] Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 2003, c. 4, s. 129; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 242.
[47] Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* c. 13, s. 350.
[48] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 292-293; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 245.
[49] Zeccâc Ebû İshak İbrahim es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'rabuh*, thk. Abdülcelîl Abduh eş-Şelebî, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, c. 5, s. 6; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* c. 5, s. 515; Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr,* Dârü'l-Fikr, yy. 1981, c. 26, s. 43.
[50] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* c. 5, s. 515-516.
[51] Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhü'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts., c. 26, s, 39.
[52] İbn Manzûr, "r-k-b", c. 19, s. 1699.
[53] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 293; İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 4, *s.* 130.
[54] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 183.
[55] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 187.

konusu ifade, savaş haliyle ilgilidir. Esirlerin öldürülmesi hükmü ise Hz. Peygamber'in uygulama ve emirlerinden elde edilmektedir.[56]

Söz konusu âyette geçen أَثْخَنْتُمُوهُمْ kelimesinin temel anlamı "ağır, ağırbaşlılık"[57] ve "cisimlerde yoğunluk ve katılık" olan إِثْخَان sözcüğünün istiare yoluyla çok sayıda öldürmek ve yaralamak anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir.[58] Zeccâc (ö. 311/923), her şeyin güçlüsü ve şiddetlisi anlamında kullanılan *ishân* sözcüğünün düşman tarafından aşırı derecede öldürmek veya yeryüzünde iktidar sahibi olmak anlamında olduğunu dile getirmektedir.[59]

Güvenmek anlamındaki وَثِقَ fiilinden türeyen[60] ve "bağlayan nesnenin ismi"[61] olan وَثاق ve وِثاق sözcükleriyle kastedilen "esir almak"tır.[62] Âyette zikredilen فَشُدُّوا الوَثَاقَ yani sıkı bağlama emri, sizi öldürmesinler ve elinizden kaçmasınlar şeklinde açıklanmaktadır.[63] Buna mukabil Muhammed Esed (ö. 1992) ile Bayraktar Bayraklı, فَشُدُّوا الوَثَاقَ ifadesiyle ilgili olarak farklı bir anlayış sergilemişlerdir. Esed'in değerlendirmesi şöyledir: "...Hemen hemen bütün müfessirlere göre bu terkib ile inkârcıların savaş esiri olarak alınmalarını kastedilmektedir. Ayrıca yakın bir gelecekte saldırının yeniden vuku bulmasını imkânsız hale getiren yaptırımlara ve tedbirlere atıfta bulunuyor olabilir."[64] Bayraklı'nın değerlendirmesi ise şöyledir: "Buradaki 'bağ' bizim anladığımız maddi manada bağ değildir. Savaşı kazandığınızda bütün siyasî, ekonomik ve sosyal yaptırımları sıkı tutun" demektir. 'Kâfirlerin bir daha savaşamaması için gerekli tedbirleri sıkıca alın' demektir. Siyasî, sosyal ve caydırıcı savaş teknolojisini öylesine sıkı tutmalısınız ki, bir daha fesat çıkaracak hale gelemesinler."[65]

Âyetten bağımsız olarak bakıldığında bu değerlendirmeye katılmak mümkündür. Fakat bunu, ilgili âyetin açıklaması şeklinde vermek kanaatimizce isabetli görünmemektedir. Zira âyette savaş esnasında takip edilmesi gereken hususlar, savaş sonucunda ise esirlerle ilgili izlenilmesi gereken yol ve yöntem belirtilmektedir. Bu da

---

[56] İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 4, *s.* 130.
[57] Ferâhîdî, "s-h-n", c. 1, s. 198.
[58] Ebüssuûd Efendi Muhammed b. Muhammed el-İmadî, *İrşâdü'l-akli's-selîm îla mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts., c. 8, s. 92; Âlûsî, *Rûhü'l-meânî, c. 10, s.* 33; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXVI, 79.
[59] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân,* c. 2, s. 425, c. 5, s. 6; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 243.
[60] Ferâhîdî, "v-s-k", c. 4, s. 47; Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, "v-s-k", *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Sefvân Adnan Dâvûdî, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 2002, s. 853.
[61] İsfahânî, "v-s-k", s. 853; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* c. 5, s. 516; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, c. 8, *s.* 92.
[62] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd eş-Şehâte, Müessesü't-Tarihi'l-Arabî, Beyrut 2002, c. 4, s. 44; Ebü'l-Berekat Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl (Tefsîrü'n-Nesefî)*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvî, Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk 1998, c. 3, s. 322.
[63] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 183; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 244; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* c. 3, s. 322.
[64] Esed, *Kur'ân Mesajı*, c. 3, s. 1036.
[65] Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayış Işığında Kur'ân Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2008, c. 18, s. 25.

ilgili ifadenin *esir alın* anlamında olduğunu göstermektedir. Ayrıca savaş halinden söz eden ve Muhammed sûresi 4. âyetten mülhem olduğunu düşündüğümüz şu hadis de ilgili kelimenin esir alın anlamında olduğunu doğrular niteliktedir: "*Ben boyun vurmak ve esir almak için gönderildim.*"[66]

Taberî ve diğer birçok âlimin[67] âyet ile ilgili yaklaşımlarını Fahreddin Râzî'de (ö. 606/1210) de görmek mümkündür. Râzî'ye göre: فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً ifadesinde geçen إِمَّا lafzı, her ne kadar *hasr* ifade etse de esirlerle ilgili uygulama bu iki hususla sınırlı olmayıp esirleri köleleştirme veya öldürme seçenekleri de mevcuttur. Fakat âyette, dört seçenek yerine Arap olan veya olmayan bütün esirler için caiz olan karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakma alternatiflerine yer verilmiştir. Çünkü Arap müşrikleri köleleştirmek caiz değildir. Zaten esirleri öldürmek âyetin baş tarafında geçen فَضَرْبَ الرِّقَابِ terkibinde ifadesini bulmuştur.[68] Kurtubî (ö. 671/1273) de âyette *menn* ve *fidâ*nın zikredilmiş olması, esirlerin öldürülmesine engel teşkil etmediğini ileri sürmüştür.[69]

Râzî'nin bu yaklaşımını, muasır birçok âlimde de görmek mümkündür. Sözgelimi Elmalılı Hamdi Yazır'a (ö. 1942) göre: "إمّا edatı ile terdîd (iki şey arasında muhayyer bırakmak)in, köle yapmak bakımından birleştirilmesine mani olması düşünülür ise de gerçek olması asıldır. Biz burada şu mütalaada bulunuyoruz: Kur'ân'ın birçok yerlerinde من ما ملكت أيمانكم diye, "milki yemin, (eliniz altında bulunanlardan)" tabiriyle hep işaret yoluyla köle yapmaya cevaz ve müsaade verilmiş olduğunda şüphe yok ise de hiçbir yerinde buna teşvik eden bir emir gelmemiştir."[70]

Şinkîtî (ö. 1974) ise Muhammed sûresi 4. âyette geçen *hasr* ifadesinden hareketle kadın ve çocuk esirlerin köleleştirilmeyeceğini savunanlara şu gerekçelerle karşı çıkmıştır:

1. Âyette فَضَرْبَ الرِّقَابِ ile حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ terkiblerinden sonra فَشُدُّوا الْوَثَاقَ ifadesinin gelmiş olması, esirlerle ilgili *menn* ve *fidâ*nın sadece savaşçılara has olduğunu göstermektedir.[71]

2. Kur'ân'da geçen *mâ meleket* terkibi, köleliğin İslâm'da var olduğunu göstermektedir.[72]

---

[66] İbn Ebî Şeybe Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, "Kitabü's-Siyer, 97", *el-Müsannef,* thk. Muhammed Avvame, Dâru Kurtuba, Beyrut: 2006, c. 17, s. 576.
[67] bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 187; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 2, s. 390, 425; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl,* c. 1, s. 198; İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 4, s. 130.
[68] Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr,* c. 28, s. 44.
[69] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 49.
[70] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd., Azim Dağıtım, ts., c. 7, s. 132.
[71] Muhammed Emin eş-Şinkîtî, *Edvâü'l-beyân fî îdahi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Dâru Alemi'l-Fevâid, Mekke 1426, c. 7, s. 449.
[72] Şinkîtî, *Edvâü'l-beyân*, c. 7, s. 450.

Muhammed Hayr Heykel, şu rivayetten hareketle Muhammed sûresi 4. âyette geçen إما edatının *hasr* ifade etmediğini belirtir: وَمَنْ قُتِلَ لَهُ قَتِيلٌ فَهُوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ إِمَّا يُودَى وَإِمَّا يُقَادُ "Yakını öldürülen kişi, iki şık arasında serbesttir. Ya diyet alır ya da kısas olarak katili öldürür."[73] Çünkü Hz. Peygamber, burada sadece diyet ve kısastan söz etmiştir, ancak diğer delillerden affetmenin de söz konusu olduğu bilinmektedir.[74]

Muhammed sûresi 4. âyette geçen إما edatı, إنما gibi *hasr* ifade eder, bu durumda iki vacipten birini tercih etmek gerekir,[75] diyen Vehbe Zuhaylî (ö. 2015), Kur'ân'da insanların[76] ve esirlerin öldürülmesini veya köleleştirilmesini mubah gösteren bir âyet olmadığını,[77] hatta Muhammed sûresi 4. âyeti işaret yoluyla köleleştirmeyi yasakladığını belirtmektedir.[78] Fakat Zuhaylî, köleleştirmenin misilleme dairesinde meşrû görüldüğünü[79] ve İslâm'ın, sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı köleliği kaldıramadığını ileri sürmüştür.[80]

Kur'ân-ı Kerîm'de esirlerin köleleştirilmesine cevaz veren açık bir âyetin olmadığını belirten Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984) ise şöyle bir değerlendirmede bulunur: Savaş esirlerinin durumlarını düzenleyen Enfâl 67. âyette, Hz. Peygamber'in güçlenip yeryüzünde hâkim olana kadar esir almaması gerektiği uyarısında bulunulmuştur.[81] Muhammed sûresi 4. âyet ise yerüzüne hâkim olduktan sonra esir almanın caiz olduğunu göstermektedir. Muhammed sûresi Medine'de birinci dönemin sonlarına doğru indiği için hikmet gereği süreklilik arz eden böyle bir düzenleme yapılmıştır.[82] Konuya dair aşka bir çalışmasında ise özetle şöyle demektedir: Enfâl 67 ile Muhammed sûresi 4. âyetleri arasında bir çelişki yoktur.[83] Bu durumda denilebilir ki Muhammed sûresi 4. âyeti, Enfâl 67 ile Ahzâb 26. âyetlerden sonra nazil olmuştur. Böylece esirlerin köleleştirilmesi ve öldürülmesi hükmü neshedilmiştir. Ancak büyük bir ihtimalle Muhammed 4. âyetin nüzulünden sonra vuku bulan bazı esirlerin öldürülmesi veya köleleştirilmesi, bu ihtimale cevaz vermemektedir.[84]

---

[73] Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut 2002, "Diyat", 8.
[74] Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâd ve'l-kitâl fi's-siyâseti'ş-şer'iyye*, Dârü'l-Beyarık, Beyrut 1996, c. 3, s. 1545-1547.
[75] Zuhaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 435.
[76] Zuhaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 444.
[77] Zuhaylî, *Âsârü'l-harb,* s. 457.
[78] Zuhaylî, *Âsârü'l-harb,* s. 446.
[79] Zuhaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 444, 446.
[80] Zuhaylî, *Âsârü'l-harb,* s. 442.
[81] Muhammed İzzet Derveze, *Sîretü'r-Rasûl süverün müktabese mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Yayına Hazırlayan: Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, Menşûrat el-Mektebe el-İslâmiyye, Beyrut 1400, c. 2, s. 426.
[82] Derveze, *Sîretü'r-Rasûl*, c. 2, s. 427.
[83] Muhammed İzzet Derveze, "el-Kavaidü'l-Kur'âniyye ve'n-nebeviyye fî tanzimi's-silati beyne'l-müslimîn ve gayrihim: hükmu esra'l-harb fi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Va'yi'l-İslâmî,* Kuveyt 1968, c. 4, sayı. 46, s. 11.
[84] Derveze, "el-Kavaidü'l-Kur'âniyye", s. 13.

Âyetin diğer öğelerinden olan مَنًّا ve فِدَاء sözcükleri, genel olarak *karşılıksız* ve *fidye karşılığında* şeklinde açıklanmaktadır.[85] Ancak Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *menn*'in esaretten sonra azat etmek anlamında olduğunu ve bu hükmün daha sonra nazil olan Tevbe sûresi 5. âyeti ile neshedildiğini belirtmektedir.[86] Ayrıca Mâverdî, Mukâtil'in *fidâ'* kelimesine satmak anlamını verdiğini ifade etmektedir.[87] Mukâtil'in ilgili eserinde bu açıklamayı bul(a)madığımızı belirtmek isteriz. Mukâtil'in bu görüşüne atıfta bulunan İbn Arabî ise karşılıksız serbest bırakma anlamının daha isabetli olduğunu kaydetmektedir.[88]

Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), ilgili ifadelere dair şu açıklamada bulunmaktadır: Esirleri karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakmak, Şâfiî'ye göre sabittir, diğer bazılarına göre bu hüküm, Bedir günü nazil oldu, ancak daha sonra neshedildi. Bizde ise âyetin hükmü uygulamadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla nihai hüküm, öldürmek veya köleleştirmektir.[89]

Amaç bildiren ikinci حَتَّى edatının neye bağlı olduğu hususunda ise şöyle denilmektedir: Bu edat, âyetin baş tarafında geçen *darb* ve *şedd*e veyahut âyetin devamındaki *menn* veya *fidâ*'ya bağlı olabilir. İmam Şâfiî'ye göre her iki ihtimalde de anlam şöyledir: Müşrikler savaşacak güçleri kalmayıncaya kadar hep böyle öldürülür ve esir alınırlar. Ebû Hanîfe'ye göre edat, *darb* veya *şedd*e'ye bağlı olması halinde âyetin anlamı şöyledir: Hiçbir savaş kalmayıncaya kadar, onlar hep böyle öldürülür ve esir alınırlar. *Menn* ve *fidâ*'ya bağlı olması halinde ise anlam şöyledir: Bedir Gazvesi'nin ağırlığı ortadan kalksın diye esirler karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakılır.[90]

Ayetin bir diğer öğesi olan ve sığınak, ağırlık ve günah anlamlarında kullanılan[91] وَزَرَ ile وِزْر'in çoğulu olan أَوْزَار sözcüğü[92] tefsir kaynaklarında şu manalarda kullanılmıştır:

1. Savaşın ağırlığı anlamındadır.[93] Buna göre kelime, düşman silahlarını bırakıp İslâm'a girinceye kadar, demektir.[94]

[85] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 183; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* c. 5, s. 516; İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 4, s. 130; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 13, s. 59.
[86] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 44.
[87] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 293.
[88] İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 4, s. 30.
[89] Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, c. 8, s. 92.
[90] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* c. 5, s. 517-518; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* c. 3, s. 323; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* c. 8, s. 93.
[91] Ferâhîdî, "v-z-r", c. 4, s. 366.
[92] İsfahânî, "v-z-r", s. 868.
[93] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 293.
[94] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 248; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* c. 8, s. 93.

2. Yenilmek veya ateşkes sonucu düşman silahlarını bırakıncaya kadar, demektir.[95]

3. Müslüman olup daha önce küfre girmelerinden dolayı oluşan günahları ortadan kalkıncaya kadar, demektir.[96]

4. İslâm, bütün dinlere hâkim veya herkes Müslüman oluncaya kadar, demektir.[97]

5. Hz. İsa gökten ininceye kadar, demektir.[98]

6. Savaşta işlenen suçlar ve günahlar ortadan kalkması, demektir.[99] Belirtilen son mananın takdire şayan olduğunu belirtmek isteriz. Çünkü savaş halinde her iki taraf için de yanlış hareketlerde bulunmak kaçınılmazdır.[100] Buna göre ilgili sözcüğün şu anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür: Savaşın ağırlığı ve işlenen hataların bir telafisi olarak esirler ya karşılıksız ya da fidye karşılığında serbest bırakılır.

Değerlendirme ve Sonuç

Yaptığımız inceleme sonucunda Muhammed sûresi, Medine'nin çok erken dönemlerinde henüz fiili savaş başlamadan; ilgili sûrenin 13. âyetinin ise hicret esnasında Mekke'de nazil olduğu kanaatine vardık. Ali b. Ebî Talha'nın söz konusu rivayeti de doğrudan İbn Abbas'tan değil, onun öğrencilerinden Mücâhid ve diğerlerinden duymuş oldğunu düşünmekteyiz.[101] Dolayısıyla bu rivayeti, âyetin iniş zamanını belirlemede kullanmak sağlıklı görünmemektedir.

Fıkıh Usulü eserlerinde "el-Mahkûm fih", yani hükme konu olan fiiller kısmında, kişinin bir şeyle mükellef olabilmesi için sorumlu tutulduğu fiilde bazı şartların bulunması gerektiğinden söz edilmektedir. Bu şartlardan biri de fiilin, mükellef tarafından tam olarak bilinmesidir. Bu şarta göre, henüz zekâtın mahiyeti ve miktarı açıklanmadan kişiyi zekât vermekle, aynı şekilde namazın rükünleri, şartları ve nasıl kılınacağı gösterilmeden kişiyi namaz kılmakla mükellef tutmak sahih olmaz.[102] Bu esası, konumuza uyguladığımızda Muhammed sûresi 4. âyetin, sadece Bedir değil; Veddân,

---

[95] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 293; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 19, s. 248; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, c. 8, s. 93.
[96] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 187; Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, c. 3, s. 57; Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 293; İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân, c. 4, s.* 130.
[97] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 293; İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 4, s. 130; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 247-248.
[98] Mâverdî, *en-Nüket,* c. 5, s. 294; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 19, s. 247; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* c. 13, s. 355.
[99] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, c. 9, s. 30.
[100] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, c. 9, s. 30.
[101] Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl ila tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Azv İnaye, Abdülkadir, 1999, s. 1534.
[102] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan, Dârü'l-Erkam, Beyrut 1994, c. 1, s. 233; Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDVY., Ankara 2017, s. 365-366.

Buvât, Uşeyre ve Bedru'l-Ûla olarak da anılan Sefevân gazveleri ile küçük birliklerden oluşan ve değişik zamanlarda gönderilen 4 seriyyeden[103] önce nazil olduğu sonucu ortaya çıkar. Çünkü hicret esnasında nazil olan ve kâfirlere karşı savaşma yetkisi veren Hac sûresi 39[104] ile Bakara sûresi 190. âyetlerde[105] hangi şartlarda esir alınması gerektiği belirtilmemiştir. Muhammed sûresi 4. âyette ise bu husus açıklanmıştır. Ayrıca bize göre de âyette geçen *inkâr edenler* ifadesini müşrik Araplara has kılmak, Kur'ân düşüncesine aykırıdır. Çünkü İslâm dini, bütün insanları kapsamakta ve bazı hükümlerin Araplara has olduğunu gösteren herhangi bir âyet veya hadis de yoktur.[106]

Diğer yandan Muhammed sûresi 4. âyeti ile ilgili birbiriyle çelişen birçok yoruma yer verilmektedir. Şöyle ki; Dahhâk'ın aynı âyet için hem mensûh[107] hem de nâsih[108] dediği kaydedilmektedir. Aynı şekilde Atıyye el-Avfî'nin (ö. 111/729-30) İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre âyet mensûhtur.[109] Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelen diğer bir rivayete göre âyet muhkemdir.[110] İbn Abbas'tan yapılan başka bir rivayette ise âyetin nâsih olduğu anlaşılmaktadır.[111] İbn Abbas, İbn Cüreyc, Dahhâk ve Süddî'den nakledilen bazı rivayetlere göre âyetin hükmü, Tevbe sûresi 5. âyeti ile uygulamadan kaldırılmıştır. Katâde ise âyetin Enfâl sûresi 57. âyeti ile neshedildiğini belirtmiştir.[112] Sa'îd b. Cübeyr'e göre Enfâl sûresi 67. âyeti gereği, İslâm hâkim olmadan esirler, karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakılamaz. Hâkimiyetten sonra ise yetkililerin öldürme ve diğer uygulamalara dair karar verme salahiyeti vardır.[113] Ayrıca onun, Muhammed sûresi 4. âyetini okuyup müşriklerden çok sayıda esir öldürmedikçe fidye ile serbest bırakılmaz dediği, belirtilmiştir.[114] Hatta Tevbe sûresi 36. âyeti de bu âyeti nesheden âyetler arasında zikredilmiştir.[115] Dolayısıyla âyetin mensûh olduğunu ileri sürenlere göre esirleri karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakmak yürürlükten kaldırılmıştır.[116]

Bazı araştırmacıların belirttiği gibi, bir âyetin başka bir âyetle neshi için iki âyet arasında çeşitli ilişkilerin kurulabiliyor olması, iki âyet arasında konu birlikteliğinin olması ve nesheden âyette, neshin gerçekleştiğini gösteren bir ifadenin olması gerekir.[117]

---

[103] İlgili gazve ve seriyyelere dair geniş bilgi için bk. İbn Hişâm Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* Dârü'l-Fecr, Kahire: 2010, c. 2, s. 187-198.
[104] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* 1 c. 6, s. 573-574.
[105] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 3, s. 289-290; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 3, s. 237.
[106] Takiyuddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harranî, *Mecmû'u'l-Fetâva*, thk. Âmir el-Cezzar ile Enver el-Baz, Dârü'l-Vefâ, Mansûre: 2005, c. 19, s. 13.
[107] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 185; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 245.
[108] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 246.
[109] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 245.
[110] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 246.
[111] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, c. 3, s. 11; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* c. 6, s. 526.
[112] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 183-185.
[113] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 246; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* c. 13, s. 350-351.
[114] Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, c. 1, s. 228-229.
[115] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 245.
[116] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 3, s. 6; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 244-245.
[117] Fatih Orum, *Âyetlerin Başına Gelenler*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul: 2017, s. 217-218.

Muhammed sûresi 4. âyeti ile neshettiği ileri sürülen Tevbe 5, 36 veya Enfâl 57. âyetler arasında bu ilişkilerden herhangi biri mevcut değildir. Çünkü Tevbe sûresi 5. âyeti Hudeybiye Antlaşması'nı bozan müşriklerle ilgilidir.[118] Muhammed sûresi 4. âyeti ise esirlere nasıl davranılacağıyla alakalıdır. Dolayısıyla iki âyet arasında bir nesih ilişkisinden söz edilmesi mümkün görünmemektedir. Enfâl sûresi 57. âyeti ise savaş haliyle ilgilidir. Muhammed sûresi 4. âyetini neshettiğine dair ileri sürülen âyetlerin tamamında emir sığası kullanılmıştır. Âyetin mensûh olduğunu savunanlar, esirleri öldürmenin lüzumunu değil, bunun caiz olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla Muhammed sûresi 4. âyetin mensûh olduğunu söyleyenler ile esirleri karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakmaya *öldürme* ve *köleleştirme* seçeneklerini ekleyenler, hatalı bir sonuca varmışlardır. Çünkü en başta âyette *hasr*ı ifade eden bir ifade kullanılmıştır. Dolayısıyla Muhammed sûresi 4. âyeti hakkında ileri sürülen görüşlerin, âyetin muhtevasıyla örtüşmeyen ictihadlar olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü âyet, esirlerle ilgili uygulamayı karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakmak ile sınırlamaktadır. Muhammed sûresi 4. âyetin, Bedir esirlerine özel olup daha sonra neshedildiği görüşü de isabetli görünmemektedir.

Diğer bazı âlimlerden yapılan nakillere göre ilgili âyet, Tevbe sûresi 5. âyetini neshetmiştir.[119] Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbas'tan yaptığı rivayetten,[120] Muhammed sûresi 4. âyeti Enfâl 67. âyetini neshettiği anlaşılmaktadır. Buna göre esirlerle ilgili hüküm, ölümdü. Fakat bu, Muhammed sûresi 4. âyeti ile uygulamadan kaldırılmıştır. Kanaatimizce bu görüşü de kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Tevbe sûresi 5. âyette esirlerin öldürülmesi emredilmeği için ilgili hükmün, Muhammed sûresi 4. âyeti ile neshedildiğinden bahsedilemez. İbn Abbas'a nisbet edilen görüş ile İbn Kesîr'in âyet hakkında belirttikleri de isabetli görünmemektedir.

Bu iki yaklaşıma karşı sahabeden Abdullah b. Ömer, tâbiînden Atâ b. Ebî Rebâh ile Hasan-ı Basrî'ye göre âyet muhkemdir.[121] Hatta Hasan b. Muhammed et-Temîmî, sahabenin esirlerin öldürülemeyeceği hususunda icmâ ettiklerini belirtir.[122] Öte yandan Haccâc (ö. 95/714), öldürmesi için İbn Ömer'e bir esir vermiş, ancak o, Muhammed sûresi 4. âyetini okuyarak, biz bununla emredilmedik diyerek bu isteğe karşı çıkmıştır.[123] İmam Muhammed (ö. 189/805) bunu, ellerinin bağlı olmasına bağlamıştır.[124] Kurtubî ise bu olayla ilgili şu bilgiye yer vermiştir: Muhtemelen İbn Ömer bunu, Haccâc istediği için

[118] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 11, s. 311-312, 318.
[119] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 3, s. 10-11; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 245-246.
[120] Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* c. 6, s. 526; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, c. 3, s. 11.
[121] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 185-186.
[122] İbn Rüşd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktasid*, Dârü'l-Ma'rife, 1982, c. 1, s. 382.
[123] Serahsî, *Şerhü's-siyeri'l-kebîr*, c. 3, s. 25; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 185; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 249.
[124] Serahsî, *Şerhü's-siyeri'l-kebîr*, c. 3, s. 125.

yapmamış ve okuduğu âyetle özrünü beyan etmiştir.[125] Fakat Halid b. Velîd'in (ö. 21/642), Benû Cezîme kabilesi esirlerini öldürme emri verdiğinde Abdullah b. Ömer ve diğer pek çok sahabenin buna karşı çıktıkları ve emri yerine getirmedikleri kaydedilmiştir.[126] Dolayısıyla İbn Ömer'in tavrının tepkisel değil, ilkesel olduğunu söylemek mümkündür.

Taberî, âyetin muhkem olduğunu belirtmiş ve her ne kadar Muhammed sûresi 4. âyette öldürme zikredilmemiş olsa da Tevbe sûresi 5. âyette buna izin verilmiştir,[127] şeklinde orta bir yol bulmaya çalışmıştır. Nehhâs da iki âyet arasında bir nesih ilişkisinden söz edilmeyeceğini belirtmiştir. Çünkü nesih, sadece kesin bir delille olur. Şayet iki âyetle amel edilebiliyorsa bu durumda nesh ilişkisinden söz edilemez. Buna göre esaretten önceki emir öldürmektir, esir aldıktan sonra ise Müslümanların faydasına olacak şekilde karşılıksız yahut fidye karşılığında serbest bırakmak veya öldürmek seçeneklerinden birini tercih etmek caizdir.[128] Aynı görüşü Ebû Ubeyd'de de görmek mümkündür.[129] Aslında Taberî ve Nehhâs'ın tercihi ile âyetin mensûh olduğu görüşü arasında temelde bir fark yoktur. Çünkü her iki yaklaşımda da esirleri öldürmek caizdir.

Muhammed sûresi 4. âyette geçen *menn* kelimesi esaretten sonra azat etmek, *fidâ* kelimesi, satmak anlamında olduğu veya *menn*in karşılıksız serbest bırakmak ile köleleştirmek anlamlarında olup esirlerin öldürülmeyip köleleştirilmesinin bir iyilik olduğu ileri sürülmüş ve böylece Muhammed sûresi 4. âyeti, esirlerin köleleştirilmesine dayanak yapılmıştır.[130] Diğer bazıları ise esirlerin köleleştirilmesini *mâ meleket* kavramı üzerinden[131] temellendirmeye çalışmışlardır.

Sonuç olarak Muhammed sûresi 4. âyette, savaşta takip edilmesi gereken yol ve yöntem gösterilmiştir. Buna göre savaşta önce düşmanı zayıflatmak ve hareket etmelerini zorlaştırmak için boyunlarını vurmak gerekir. Hz. Peygamber ve Müslümanlar, Bedir Gazvesi'nde bu hususa dikkat etmedikleri için kınanmışlardı. Ölüm ve yaralanmalar sonucunda etkisiz hale getirildikten sonra alınan esirleri ise ya karşılıksız ya da fidye karşılığında serbest bırakmak gerekir. Bu, savaşan iki tarafı rahatlatacağı gibi yeni bir savaşın çıkmasına da engel teşkil edecektir.

[125] Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* c. 19, s. 249.
[126] Buhârî, "Megâzî", 58.
[127] bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* c. 21, s. 187.
[128] Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* c. 2, s. 390, 425.
[129] Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl,* c. 1, s. 198.
[130] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* c. 26, s. 80.
[131] Elmalılı, *Kur'ân Dili, c.* 7, s. 132-133; Şinkîtî, *Edvâü'l-beyân,* c. 7, s.448-449; c. 3, s. 504-505.

Kaynakça

Abdullatif Âmir, *Ahkâmü'l-esrâ ve's-sebâyâ fi'l-hürûbi'l-İslâmiyye,* Dârü'l-Kitâbi'l-Misrî -Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Kahire-Beyrut 1986.

Âlûsî, Mahmûd b. Abdullah, *Rûhü'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Bayraklı, Bayraktar *Yeni Bir Anlayış Işığında Kur'ân Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2008.

Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Sahîhü'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut 2002.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kahmavî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992.

Derveze, Muhammed İzzet, "el-Kavaidü'l-Kur'âniyye ve'n-nebeviyye fî tanzimi's-silati beyne'l-müslimîn ve gayrihim: Hükmu Esra'l-Harb fi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Va'yi'l-İslâmî,* Kuveyt 1968, c. 4, sayı. 46, ss. 8-15.

Derveze, Muhammed İzzet, *Sîretü'r-Rasûl süverün müktabese mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Yayına Hazırlayan: Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, Menşûrat el-Mektebe el-İslâmiyye, Beyrut 1400.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz ve ma fihi mine'l-feraidi ve's-sünen*, thk. Muhammed b. Salih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1997.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam, *Kitâbü'l-emvâl,* thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Dârü'l-Hedyi'n-Nebevî - Dârü'l-Fadîle, Mansûre-Riyad: 2007.

Ebû Ya'la el-Ferrâ, Muhammed b. el-Huseyin, *el-Ahkâmü's-sültâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fâkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

Ebü'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayanî vd, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, *İrşâdü'l-akli's-selîm îla mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd., Azim Dağıtım, ts.

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Oktay ile Ahmed Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn müretteben ala hurûfi'l-mu'cem*, thk. Abdülhamid Hindâvi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan, Dârü'l-Erkam, Beyrut 1994.

İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 2003.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dârü't-Tunusiyye, yy., ts.

İbn Cemâa Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim el-Hamevî, *Tahrîrü'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm*, thk. Fuad Abdulmun'im Ahmed, Riasetü'l-Mehakimi'ş-Şer'iyye ve'ş-Şüûni'd-Diniyye, Katar 1985.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden ân Rasûli'l-Allah ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, Mekke 1997.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Müsannef,* thk. Muhammed Avvame, Dâru Kurtuba, Beyrut: 2006.

İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, *Mu'cemu mekâyîsi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn, Darü'l-Fikr, Beyrut 1399/1979.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* Dârü'l-Fecr, Kahire: 2010.

İbn Kayyım el-Cevziyye, *Nevâsihü'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Eşref Ali el-Melbârî, el-Meclis el-İlmî İhyaü't-Türas el-İslâmî, Medine 1984.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Şihâbüddîn, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., el-Farûkü'l-Hedîse, Kahire 2000.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Darü'l-Maârif, Kahire: ts.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktasid*, Dârü'l-Ma'rife, 1982.

İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed, *Mecmû'u'l-Fetâva*, thk. Âmir el-Cezzar ile Enver el-Baz, Dârü'l-Vefâ, Mansûre: 2005.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abülmuhsin et-Türkî, Müessestü'r-Risâle, Beyrut 2006.

Mâverdî, Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilayât ed-diniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî, Dâru İbn Küteybe, Kuveyt 1989.

Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-uyûn (Tefsîrü'l-Mâverdî)*, tlk: Seyit b. Abdülmaksûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: ts.

Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.

Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâd ve'l-kitâl fi's-siyâseti'ş-şer'iyye*, Dârü'l-Beyarık, Beyrut 1996.

Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Dârü'l-Menâr, Kahire 1947.

Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd eş-Şehâte, Müessesü't-Tarihi'l-Arabî, Beyrut 2002.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Süleyman b. İbrahim, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1991.

Nesefî, Ebü'l-Berekat Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl (Tefsîrü'n-Nesefî)*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvî, Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk 1998.

Orum, Fatih, *Âyetlerin Başına Gelenler*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul: 2017.

Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Sefvân Adnan Dâvûdî, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 2002.

Râzî, Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Tefsîrü'l-Kebîr,* Dârü'l-Fikr, yy. 1981.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîrü's-Sa'lebî)*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, Merkezu Hecr li'l-Buhûsî ve'd-Dirasâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-fühûl ila tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Azv İnaye, Abdülkadir, 1999.

Şeybânî Muhammed b. Hasan (İmlau Muhammed b. Ahmed es-Serahsî), *Şerhü's-siyeri'l-kebîr*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan, Dârül'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 1997.

Şinkîtî, Muhammed Emin *Edvâü'l-beyân fî îdahi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Dâru Alemi'l-Fevâid, Mekke 1426.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an te'vilî âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirasâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hecr, Kahire 2001.

Vehbe ez-Zuhaylî, *Âsârü'l-harbi fi'l-fikhi'l-İslâmî dirâse mükarine*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1998.

Zeccâc, Ebû İshak İbrahim es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'rabuh*, thk. Abdülcelîl Abduh eş-Şelebî, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.

Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDVY., Ankara 2017.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer *el-Keşşâf ân hakâiki ğavamidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcûd vd., Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998.